

өзінше пайымдайды. Демек, тіл біздің ата бабаларымыздың «ғалам бейнесін» қалпына келтіруге көмектеседі. Кез келген тілдегі ғалам бейнесі екі жақты сипатқа ие: біріншіден, кез келген тілдегі ғалам бейнесі адамның әлемге көзқарасымен байланысты, екіншіден, нақты әр тілдегі әлем моделіне әлеуметтік-мәдени қоғамдағы ұлттық «әлем бейнесі» жалғасады. Нәтижесінде жеке тіл өзіндік сипатқа ие болады. Әр тілдің негізінде ерекше бір модель немесе ғалам бейнесі бар.

Дүниенің тілдік бейнесі әр этноста әртүрлі болуы, сол этностың тәжірибесімен, білімімен байланысты, себебі тілдік таңбаның таңбаланушы қызметі сыртқы дүниемен тікелей байланысында емес, адамның өміріне көрген білгені, көңілге түйгені білімнің негізі болып табылады, сондықтан тілдік тұлға ретінде олардың когнитивтік санасындағы дүниенің тілдік бейнесінде айырма болады.

Этнолингвистика ғылымының негізін салушы ғалым Ә. Қайдардың негізгі көзқарастары «тіл халықтың өзін қалыптастырады», «тіл мен ұлт біртұтас» деген тұжырымы адамзатқа ортақ нәрсенің негізінде ұлттық ерекшеліктер жасалатындығын көрсетеді.

Фразеолог ғалым Р. Авакова «Символдық мәнге ие сөздердің табиғаты ерекше, ол ерекшелік символ сөздердің танымдық, ұлттық мәдени, фондық мағыналарын сол тілде сөйлейтін халықтың дүниені тануы мен құбылыстарға баға берумен, әлемнің тіл бейнесімен тығыз байланысты» деп көрсетеді.

Символ дүниенің тілдік суретінің бір бөлігін құрайды. Символ дегеніміз Ю. М. Лотманның анықтамасы бойынша, «...ол ешқашан белгілі бір мәдениет кезеңіне тән емес, ол әрқашан бұл өткелді кешіп өтіп, өткеннен болашаққа сапар шегеді, басқаша айтсақ, символ мәдениеттің тұрақты элементі»[2]. Символдың түзілуіне кез келген халықтың өмір сүретін аймақтық табиғаты, жергілікті ерекшеліктері, өмір сүру салты, әдет-ғұрпы, жалпы дүниетанымы әсер ететіні сөзсіз. Белгілі бір ұлттық және ареалды мәдениетке доминантты түрдегі символдар тән. Лингвомәдениеттану саласында символдың айрықша белгілерінің бірі оның архетиптігі. Символдардың мифологияға ұласар өте тереңде жатқан тарихы бар. Фольклор мен жазба мәдениетінің үлгілеріндегі мифологиялық сюжеттер символға негізделеді. А. Голан ежелгі символдардың мазмұндық мағынасын айқындау «...помогает проникнуть в мир образа мышления глубокой древности...; культовая символика весьма стойкий элемент культуры...: символы сохраняются тысячелетиями, претерпевая лишь некоторую трансформацию, а иногда вовсе остаются без изменений» деп атап көрсетеді [3].

Кез келген тілде халық санасында қалыптасқан символдар болады, ол символдар әрқашан уәжделеді. Тіл тілдегі символдық компоненттер барлық тілдерге ортақ болып келеді. Мәселен, соматикалық фразеологизмдер кез келген тіл үшін фраземажасамның ең өнімді түрі болып табылады. Мәселен, түр түске, санға, жан-жануарға, өсімдікке байланысты және т.б.

символдар әлем тілдеріне ортақ тілдік құбылыс. Бұл ортақ қасиеттер тек тілмен ғана емес, адамдардың қоршаған ортасымен, табиғатпен, қоғаммен, өмір сүру тіршілігімен де тікелей байланысты.

Тіл арқылы барлық құбылыс, заттар яғни әлемнің тілдегі көрінісі тілдік единицаларға тән болғанымен, кумулятивтік қызмет, әсіресе, фразеологизм мен мақал-мәтелдерден ерекше байқалады. Оның себебі сол ұлт топырағында тамырланып, нәр алған халық тіліндегі сөздер мен фразеологизмдер ғана ұлт ерекшелігін, менталитетін айқындап бере алады. Қазақ тілінде бүтіндей бір ұлт сөйлейді. Бір тіл бір ұлт деуіміз де сондықтан.

Мысалы, қой аузынан шөп алмас - жуас, ақ түйенің қарны жарылу - қуаныш, бауыры езілу - туысты ерекше жақсы көру, ат кекілін кесу - реніш, барар жері Балқан тау - алыс, сақалын сыйлау - жасы үлкен адамды сыйлау, ат жалын тартып міну - ержету, есею. Осы мысалдарда, қазақ ұлтының бағалау, сипаттау ерекшеліктерін байқаймыз. Мұндағы сақал - сыйлау этика, мораль үлгісі бар; кара шаңырақ - мораль, этнография ұғымы; ақ түйенің қарны жарылу - этнолингвистикалық сипатқа ие, яғни осы мысалдардан біз қазақ халқының ойы мен тілінің ұшқырлығын көре аламыз.

Әлемнің тілдік бейнесінің әмбебап ерекшеліктеріне белгілі бір эмоцияны сақтаушы ретіндегі дене мүшелерінің байланысын жатқызуға болады. Мысалы, қазақ халқындағы *тізесі бату*, *бауыры елжіреу*, *жүрегін жаралау*, *жүрек тоқтату* тіркестеріндегі тізе - өктемдік, бауыр - жақын тарту, жүрек - нәзік, жан дүние, жүрек тоқтату - өзін-өзі билеу сияқты ұғымдардың арғы түсінігі символ сөздерден шығады. Мәселен, қазақ ұл жағынан ең жақын адамын бауырға балайды. Жүрек бауырдан еш кем емес, ең қажетті орган, бірақ жүрегім емес, бауырым деуіндегі символдық мағына бауыр соматизмінің ерекшелігіне байланысты болып отыр. Мұнда бауырдың бүйрек, өкпелердей емес, жалқылығы мен организм үшін қан жасаудағы рөлі бағаланаған. Бұл арада жоғарғыдағы фразеологиялық тіркестердегі атаулар метафораланып тұрған жоқ, керісінше сөз-символдың мағыналары сақталып тұр. Сонда заттардың символдық қызметінің көмегі арқылы тілдік белгілердің атымен символға айналуы фразеологизм жасауда астарлы ойдың, тұспалдың көмескі қыры ашылады.

Символдардың ерекше сипатының бірі-оның мазмұнының жинақтылығы мен мағыналарының тереңдігі. Мағыналық мазмұн құрылымы тұрғысынан алып қарағанда, символ күрделі таңба ретінде сипатталады. Ондағы мағыналар немесе концептілер бір-бірімен қосылса, сыйыса отырып, кешенді түрдегі мазмұнды құрайды. Демек, символ көпқырлы семантикалық құрылым ретінде түсініледі.

Кейінгі кезде бинарлық корреляция, олардың лексикалық семантикалық және мифологиялық мәндеріне арналған көптеген зерттеулер пайда бола бастады. Бинарлық оппозицияларның қазақтың дүниетанымдық жүйедегі орнына, олардың ерекшелігіне байланысты, ақ-қара, өмір-өлім, сүйіспеншілік-

жек көру, жақсылық-жамандық, қараңғы-жарық, еңбек-жалқаулық, байлық-кедейлік, қуаныш-бақыт, т.б. концептілер аймағына символдардың да кіретінін ескере отырып, оларды мәдени концепт аясында қарастыруға болады. Түр-түсті білдіретін символдар жүйесі қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі дүниетанымның негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады. А. И. Беляев «связь цветообозначения с определенными, культурно закрепленными эмоциональными состояниями и ситуациями позволяет рассматривать цветообозначения, как своеобразные «концепты мировидения» деп тұжырымдайды. Мәселен, көптеген халықтың дүниетанымында, символдық жүйесінде «ақ» тазалық пен пәктіктің, жаңа, тыныштық және жоғары сапалық символы екені мәлім.

Қай мезгілде де классикалық. Көзге кең көрінеді. Қорғағыш қасиетке ие. Ақ күн жарығы, сәуле, шуақ, жылу, мейірім, жақсылық ретінде де, салқын, арзандық, қарапайымдылық болып та жұмсалады. Фразеологизм құрамындағы астарлы ойға, тұспалға құрылған символдық мағынаға ие болатын сөздерге, бүтіндей тұрақты тіркестерге мысалдарды көптеп келтіруге болады. Мәселен, «ақ» сөзіне байланысты ақ жарқын, ақ жүрек, ақ көңіл, ақ иық, ақ тілеу, ақ періште, ақ ниет, ақ бата, ақ күн, ақ түйенің қарны жарылу, т.б. Сонымен қатар қазақ жырларында «ақ» сұлулықты сипаттайды. Мысалы, ақ тамақ, ақ білек, ақ жүз, ақша бет. Біз *ақ* сөзінің оң мәндес екендігін түсінумен қатар, *ақ* теріс мәнде де қолданылатындығын көре аламыз. Мәселен, «ақ» бос, бекершілік, мақсатсыздық, үнсіздік, ең соңында өлімді білдіреді. Поляк халқында *ақ* өлімді менгезе, мөлшерден тыс ішімдік ішкен есуас адам «белая горячка» тіркесінде айтылады. Үндіевропалық халықтардың басым көпшілігі «ақ» *аза* деп білсе, орыс халқы өлімді хабарлау үшін үйге ақ орамал/байлауыш/байлап қояды екен, ол қайтыс болған адам, яғни аруақ 40 күн өткенше көз жасын сұрту үшін қолданылады. Францияда да ақ жамандықтың белгісі «өлім» ұғымын береді. Кейбір дуалауларда ауру адамды *ақ* деп атаса, дені сау, мықты адамды *қызыл* деп зат есім ретінде қолданады.

Ертеде ағылшын халықтарының түсінігінде *ақ қаза* /белый траур/ тіркесі қолданылған. Ол Англияның күйеулерінен айрылып, жесір қалған ханымдары ақ киім кигендіктен айтылған; өмірдің жарқын жақтарынан қол үзу, яғни безеушілікті білдіру үшін кейбір монахтар ордендарында ақ түс тандалған. Бұған қарамастан XVIII ғасырдан бастап Англияда Виктория ханым 40 жыл бойы киіп өткен *қара* түсі азалы күнді білдірген. Атауыш топтар құрамындағы *black* теріс және *white* оң коннотациялық мағынаға ие. Мысалы, «шіріген жұмыртқа», «қара бет» мағынасында «*black sheep*» – (с.с.оңбаған кой); «біреуді бопсалап, жұрт алдында масқаралау арқылы үркітіп пара сұрау» мағынасында «*black mail*»(с.с.: қара жәшік); «қара ниет» мағынасында «*black soul*» (с.с.: қара жан); «жиі көлік апатына болатын жер» *black spot* (с.с.: қара жер), «жерлеу рәсімі кезіндегі қолға байлайтын шүберек» мағынасында «*black*

armband» (с.с.: қара білек бантигі); бейбітшілік, тыныштық символы ретінде «*white dove*» (с.с.: ақ көгершін), өзін қорғайтын «өтірік» мағынасында «*white lie*» (с.с.: ақ өтірік); «сүйікті» мағынасында «*white hair*» (с.с.: ақ шаш) сөз тіркестері өзіндік ауыспалы мәндегі ұғымды білдіріп тұрғаны анық.

Қайғы, қазада да қазақ әйелдері ақ киеді. Бұл негізінен мұсылман дінінің енуімен байланысты болып келеді. Ағылшын тілінің фразеологиялық қорынан мынадай ұқсастықтарды көруімізге болады. Мысалы, «бақытты», «залалсыз» мағынасындағы: *white day* (с.с.: ақ күн); *white lie* (с.с.: ақ өтірік); «тәртіпті, жомарт, қайырымды» мағынасында *white man* (с.с.: ақ адам), ұйқысыз түн мағынасында: *white night*- (ақ түн), т.б.

«Қара» сөзіне байланысты қара жамылды, қара қағаз, қаралы ат, қаралы ер-тұрман, қаралы болды т.б. құрамындағы қара сөзі бар тіркестер жамандықты, өлімді нұсқап, теріс мәнге ие. Бұл қарама - қайшылық тереңде жатқан бүкіл адамзатқа ортақ дүниетанымдық құрылымды көрсетеді: бұ дүние - о дүние, өмір мен өлім, т.с.с. Діни дүниетанымның тілдегі көрінісі «қара ниет», табиғат құбылыстарына қатысты «қара дауыл» ағылш.: *black frost* (с.с.: қара аяз); *black market* - «қара сауда» заңсыз, сауда; заңсыз, жалған ақша айырбастау мағынасында: *black exchange* (с.с.: қара айырбас); *black list*-жазаланушылар тізімі; *black humour* - көңілсіз сықақ; *black comedy*-түңілдіргіш, көңілсіз пьеса-сықақ; *black Africa*, *black race* - төменгі класс адамдары Америка және Европа елдерінің жұмысшы, қара халқы, т.б.

Әйтсе де, ортақ ұқсастықтарымен қатар, «қара» концептісіне байланысты ұлттық дүниетанымымызда ерекшеліктер де байқалады: «қара» *қасиетті, туған* деген мағыналарға да ие. «Қара шаңырық», «қара хан», соғ тіркестері пікірталас тудырады. Соңғысына байланысты зерттеушілер «қарадан шыққан хан» деген түсінік береді. Біздің ойымызша өте күрделі сұрыптау, яғни генеологиялық тазалыққа сүйенетін және өте жоғары талап қоятын хан сайлау жүйесінің бұған жол беруі мүмкін емес. Оған қоса тарихи деректерде мұндай жағдайлардың болмағаны белгілі. Қазақтар басқа түркі халықтары сияқты сонау ғұн дәуіріне ұласар қатаң заңдылықтағы хан сайлау үрдісіне сүйенген: тақ ағадан ініге, содан соң ағаның баласына, ал содан соң інінің баласына берілген. Бұл туралы Күлтегінде мынадай жолдар бар:

«...Одан соң інілері қаған болды,
Ұлдары да қаған болды,
Бірік інілері ағасындай бола алмады,
Ұлдары әкесінде бола алмады...».

«Қара шаңырық» тіркесін қарастыратын болсақ, жалпы шаңырақ атадан әкеге, әкеден балаға, яғни ұрпақ жалғастырушы «әкенің тұяғы», мирас болып, үлкен үй, әкенің түтінін түтететін кенже ұлға қалып отырған.

Киім мен оған қосалқы аксессуарлар да символ бола алады. Мысалы, ер адамға қатысты белбеу - күшті білдірсе, әйел адамға қатысты - некелік адалдық пен қыздың тазалығын білдіріп, пәктіктің символы ретінде түсініледі. Осы мәнде ағылшын

тілінде де «chastity belt» тіркесі тек қазақ тілінде ғана емес басқа да халық түсінігінде пәктіктің белгісі екендігінің бір көрінісі. Белбеу өте жоғары дәрежеде лауазым белгісі болып та есептеледі. Мысалы, ағылшындықтардың ұғымында «Sam Browne belt» офицерлардың былғары белбеуі ретінде олардың дәрежесін білдіреді. Н. Шаханова өзбектерде бала бірінші мүшелге келгенде белбеу байланатын және ер адамдарға үй ішінде белін таянып отыруға тыйым салынатыны жөнінде жазады [1]. Қазақ мәдениеті тыйым-жоралғылар жүйесінде орын алғандықтан тіліміздегі «белінді таянба» деген тыйым «күші кеткенді, әлсіздікті» білдіреді. «Белін таяну/бүйірін таяну» белге байланысты тірек пен қорғаныштың жоғалғандығының айғағы. Бел адам денесінің өмірлік күш, арқау берер маңызды мүшесі: *белі кеткен, бесіктен белі шықпаған, бел баласы, бел құда* сөз тіркестері осының дәлелі.

Бұл символ ағылшын тіліне де тән: «tighten one's belt» (с.с.: белін қатты қысып байлау) «бір нәрсені жоғалту» мағынасындағы фразеологизмінде бел күшті білдіреді; «hold the belt» (с.с.: белдікті ұстау) спорттың жеңімпазына \бокста, каратэда\ сыйға белдік тартқан, яғни «чемпион» жеңімпаз мағынасында. Жалпы, белдік адамның денесін, оның моральдық тазалығын қорғаушы ретінде символдық мәнге ие.

Ғаламның тілдік бейнесі адам мен оның болмысын, оның әлеммен қарым-қатынасын сипаттайтын әлемнің концептуалды бейнесімен тығыз байла-

нысты. Ғаламның тілдік бейнесі әр түрлі әлемді айқындаумен қатар, ғаламның жалпы бейнесін де бейнелейді.

Лингвистикада символ тура және абстракттілі мағынаны біріктіретін ерекше белгі болып табылады. Символ көпмағыналылығымен, бейнелілігімен, архетиптілігімен, өткенмен тығыз байланыстағы уәжділігімен, әмбебаптығымен әр кезеңдегі әр елдің мәдениетімен жүйелі және мазмұнды түрде сабақтастығымен тілде және тіл мәдениетінде ерекше орын алады. Символ - ұлттық және бүкілхалықтық бейне, себебі уақыт ағымымен символдар түбегейлі мағынасын жоғалтып, өзгертіп, жаңартып, сақтай отырып адамзатқа нақты ой салады. Яғни әр дәуірге жаңа символдардың мифпен, тарихпен, мәдениетпен бірге пайда болып, қолданыста болуы зерттеушілер қауымын әлі де болса қызықтырады сөзсіз.

Адамзат өздерінің рухани және әлеуметтік қажеттіліктерін өтеу мақсатында өздері жасаған концепттер әлемінде өмір сүреді. Тілді тұтынушы кез келген адам әлем, дүние туралы түйсінігін, жаңадан, қолдан жасамайды, өзіне дейінгі атадан балаға мұра ретінде қалдырылған ата бабасының тілінде сақталынған тәжірибесі негізінде қалыптастырады.

1. Шаханова Н. Мир традиционной культуры казахов. Алматы, 1998, 296б.

2. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. М., 1999.198 б

3. Голан А. Миф и символ. Иерусалим-М., 1994.

***

В статье рассматриваются особенности слов-символов в языковой картине мира английского и казахского языков

Ж. С. Бейсенова

О КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ В ТЕРМИНОЛОГИИ

Когнитивная терминология сегодня представляет собой четко очерченный подход в науке о термине, который был определен с конца 90-х годов XX века и является собой «пятый этап развития терминоведения как ведущей научной дисциплины рубежа XX – XXI веков» (В.В. Лейчик). Следует заметить, что когнитивная терминология в своем развитии, как и каждая другая наука, взаимодействует с другими видами познавательной деятельности и стремится определить законы, в соответствии с которыми различные объекты могут преобразовываться в человеческой деятельности. Теоретическое осмысление и обобщение практического опыта привело к созданию методологических основ когнитивной терминологии. Только после того, как были определены предмет, объект, цели и задачи данного научного направления и его место в терминологии, разработаны основные методические подходы к решению задач и очерчен круг решаемых вопросов, новое терминологическое направление

позволяет объяснить уже известные факты с совершенно новой позиции и осмыслить ранее не описанные стороны языковых явлений.

В широкий круг проблем когнитивной терминологии включены разнообразные аспекты, выполняемых в рамках когнитивно-коммуникативной лингвистики: построение связанной и логически стройной системы научных знаний, разработка особых методов когнитивных терминологических исследований, которые дадут возможность объяснить механизмы использования и функционирования тех или иных языковых фактов и явлений; когнитивно-коммуникативные аспекты рассмотрения терминологических единиц, терминосистем и языков для специальных целей. Когнитивная терминология выделяет важную проблему концептов и концептуальных структур. Их природа определяется научным описанием когнитивных структур, дифференцированием базовых понятий, атомарных концептов. Терминосистема строится на ключевых понятиях, и